

بحثی پیرامون وضعیت مالی دوران سلجوقیان با اتکا به مسکوکات آن دوران

محسن سعادت^۱

حسین ناصری صومعه^۲

چکیده

ظهور حکومت سلجوقیان (۴۲۹ تا ۵۹۰ هـ ق)، که با اعمال حاکمیت مستقل سیاسی بر ایران پس از ساسانی توأم بود، را می توان نقطه عطفی در تاریخ تحولات این سرزمین به شمار آورد. آنها برای اداره امپراتوری گسترده‌ای که از جیحون تا آناتولی و شام گسترش یافته بود ناگزیر به اعمال دیوانسالاری قوی مالی بودند که بخش قابل توجه آن به ضرب و توزیع مسکوکات اختصاص می یافت. علیرغم نقش تاثیرگذار سلجوقیان در تحولات سرزمینهای اسلامی و گستردگی عرصه این تحولات در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، دینی و نظامی، در پژوهش حاضر تنها تحولات مالی عصر سلاجقه مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور، در آغاز نظام دیوان سالاری سلجوقیان و به تبع آن به موضوع اقطاع و دیوان استیفاء پرداخته می شود و آنگاه با اتکا به شواهد سکه شناسی وضعیت نظام پرداخت موجب و نظام پولی سلجوقیان مورد مطالعه قرار گرفت. استفاده از مسکوکات فلزی بدان سبب است که آنها را می توان از معتبرترین اسناد در تاریخ نگاری و تحلیل تحولات تمدنهای کهن به شمار آورد. این پژوهش که بر اساس روش تحلیلی، توصیفی و با بررسی نمونه‌هایی از سکه های فرمانروایان سلجوقی به انجام رسیده

^۱ . دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس و کارشناس سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و

گردشگری شهرستان ری. m.saadati69@gmail.com

^۲ . دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس.

است، این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش هاست که نظام مالی سلجوقیان چگونه و به چه میزان در مسکوکات فلزی آنها انعکاس یافته است؟ و علت اینکه فراوانی نسبی مسکوکات این دوران را دینار یا طلا تشکیل می‌دهد چیست و آیا این امر نشان دهنده این است که اقتصاد پولی این دوران از شرایط مناسبی برخوردار است؟ بر همین اساس این فرضیات مطرح می‌شود که در زمان سلجوقیان وضعیت نظام مالی را براساس میزان موجودی خزانه‌های حکومتی و تغییرات ایجاد شده در آن در گذر زمان می‌توان ارزیابی کرد در دوره‌های زمانی مختلف متغیر بوده است. در زمینه اینکه علت فراوانی نسبی مسکوکات این دوران باید اشاره کرد که ۹۰ درصد مسکوکات آن دوران از جنس طلا بوده است، این امر به خاطر این است که سلجوقیان با ذوب مسکوکات و فلزات قیمتی که از مالیات‌های مذکور، مصادره و غنایم فتوحات حاصل می‌شد، می‌توانستند سکه‌های مخصوص با عیار طلایی بالایی ضرب کنند. که به نظر نمی‌رسد این امر نشان دهنده این باشد که وضع اقتصادی این دوران از شرایط مناسبی برخوردار بوده باشد.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، نظام مالی، مسکوکات، وضعیت اقتصادی، اقطاع و واگذاری زمین، دیوان استیفاء.

مقدمه

واژه انگلیسی numismatics که در فارسی «سکه‌شناسی» ترجمه می‌شود، به یکی از شاخه‌های باستان‌شناسی و تاریخ اطلاق می‌شود که موضوع آن مطالعه و بررسی انواع سکه‌ها، نشان‌ها و هر گونه اوراق بهادار و وجوه رایج در دوره‌های گوناگون تاریخی است. به یاری این دانش می‌توان گوشه‌ها و زوایای تاریک دوره‌های گذشته را بازساخت و به عادات و آداب و خط و زبان و هنر و مذهب و تمدن و اوضاع اجتماعی و سیاسی و اوج و افول وضع اقتصادی جوامع را در طول تاریخ

پی برد. از آنجا که هر سکه در زمان خاصی ضرب و توزیع شده امکان تحریف در حقایق تاریخی در آن کمتر میسر است.

در نوشتار حاضر سعی شده تا نظام مالی دوره سلجوقی براساس نظام پولی و مسکوکات این دوران مورد بررسی قرار گیرد. سلجوقیان در قرون پنجم و ششم هجری (۴۲۹ تا ۵۹۰ ه ق) در محدوده وسیعی از جغرافیای اسلامی از جیحون و ماوراءالنهر در شرق تا بلاد شام و روم در غرب، نظام سیاسی واحدی را شکل دادند که شهرهای مختلف ایران مانند نیشابور، ری، اصفهان و همدان به ترتیب و در مقطع زمانی مختلف، مرکزیت سیاسی آن را تشکیل می دادند. سلجوقیان به خاطر موقعیت خاص جغرافیایی ایران و سابقه دیرین و نقش تاثیر گذار جامعه ایرانی، از همان ابتدا ایران را در مرکز قلمرو سیاسی خود قرار دادند؛ به طوری که دیگر بخش های قلمرو آنان در حکم مناطق اداری و سیاسی پیرامونی ایران محسوب می شدند.

بر طبق شواهد سکه شناسی بیش از ۹۰ درصد مسکوکات این دوران را طلا تشکیل می دهد. بنابراین این سوالات مطرح می شود که نظام مالی سلجوقیان چگونه و به چه میزان در مسکوکات فلزی آنها انعکاس یافته است؟ و علت اینکه فراوانی نسبی مسکوکات این دوران را دینار یا طلا تشکیل می دهد چیست و آیا این امر نشان دهنده این است که اقتصاد پولی این دوران از شرایط مناسبی برخوردار است؟ در زمان سلجوقیان وضعیت نظام مالی را براساس میزان موجودی خزانه های حکومتی و تغییرات ایجاد شده در آن در گذر زمان می توان ارزیابی کرد که در دوره های زمانی مختلف متغیر بوده است. در زمینه اینکه فراوانی نسبی مسکوکات این دوران چه بوده است؛ باید اشاره کرد که ۹۰ درصد مسکوکات آن دوران از جنس طلا بوده است، این امر به خاطر این است که سلجوقیان با ذوب مسکوکات و فلزات قیمتی که از مالیات های مذکور، مصادره و غنایم فتوحات حاصل می شد، می توانستند سکه های مخصوص با عیار طلای بالایی ضرب کنند. که به نظر نمی رسد این امر

نشان دهنده این باشد که وضع اقتصادی این دوران از شریط مناسبی برخوردار بوده باشد.

این موضوع فوق تاکنون به عنوان پژوهشی مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است. ناصر صدقی در پژوهشی موضوع نظام مالیاتی دوران سلجوقی را بررسی کرده است (صدقی، ۱۳۸۷: ۵۰-۳۱). اما به طور کلی تاکنون به نظام مالی دوران سلجوقی با تاکید بر مسکوکات آن دوران، از سوی پژوهشگران توجه ویژه‌ای نشده است.

نظام دیوان سالاری سلجوقیان

دیوان مرکزی در تشکیلات حکومت سلجوقی از دیوان‌های وزارت، استیفاء، طغراء، اشراف و عرض شکل می‌گرفت که به ترتیب مقامات وزیر اعظم، مستوفی، طغرای، مشرف و عارض مسئولیت اداره آنها را بر عهده داشتند (ابوالرجاء، ۱۳۶۳: ۶۱ و عماد الدین اصفهانی، ۱۳۱۸: ۹۲). تصمیم‌گیری‌های مهم حکومتی و عزل و نصب مقامات مختلف حکومتی در مرکز و ایالات از طریق دیوان مرکزی صورت می‌گرفت. برای اداره ایالات دیوانی و اقطاعی و تابعه، دستورها و تصمیمات اتخاذ شده در دیوان مرکزی نقش حیاتی داشت (صدقی، ۱۳۸۸: ۵۱). در دوره گسترش و اوج قدرت تشکیلات دیوانسالاری حکومت سلجوقی، به ویژه در مقطع وزارت طولانی‌خواجه نظام الملک (۴۵۵-۴۸۵ ه.ق) به علت قدرت نسبتاً متمرکز و برتر دیوانسالاری و ساختار نظامی حکومت سلجوقی، بخش عمده‌ای از سرزمین‌های واقع در قلمرو سیاسی حکومت سلجوقی در زمره ایالات دیوانی قرار گرفتند. ایالات دیوانی مناطقی بودند که نظام دیوانسالاری سلجوقی در آنها گسترش یافته بود و تحت اداره و نفوذ مستقیم تشکیلات دیوانی قرار داشتند (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۳۱).

سلجوقیان دستگاه حکومتی و دیوانی نسبتاً بزرگی به وجود آوردند، که در حقیقت اقتباس از دستگاه اداری ساسانی بود و اغلب کسانی که در آن کار می‌کردند ایرانی بودند (انوری، ۱۳۷۳: ۶). حکومت‌های پیش از سلجوقیان هر یک دارای تشکیلات

اداری خاص بودند؛ اما در زمان سلجوقیان این تشکیلات معنای جدیدی پیدا کرد (اکبری، ۱۳۸۹: ۱۱). نهادهای عمده حکومت سلجوقی به دیوان سالاری مربوط می‌گردید که بیشتر اعضای آن ایرانی بودند؛ سلجوقیان که حرکتی قبیله‌ای داشتند، تبدیل به حکومتی بزرگی شدند که این مسئله به تشکیلات دولتی مربوط می‌شد (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۶۱)، در واقع در دوره‌ی سلجوقی نهاد های کهن معنای تازه‌ای یافتند (بویل، ۱۳۶۶: ۲۶۹).

سلجوقیان به لحاظ نظامی وابسته به عناصر ترک و از لحاظ اداری و سیاسی وابسته به دیوان سالاران ایرانی بودند (لمبتون، ۱۳۶۶: ۲۸). از نظر اجتماعی تنها تفاوت بین تاریخ قبل و بعد از اسلام ایران، پذیرش دین جدید اسلام بود؛ اما پذیرش این دین ساختار اجتماعی را کلاً دگرگون نکرد (اکبری، ۱۳۸۹: ۱۴).

نظام دیوانی حکومت سلجوقی زاینده‌ی نظام دولت ساسانی بود که نسل به نسل از طریق حکومت‌ها به آن‌ها رسید. ولی آنها توانستند دگرگونی بزرگی در آن ایجاد نمایند (صادقی، سمرجانی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). در عهد سلجوقیان در رأس دیوان وزارت وزیر یا خواجه بزرگ، که بعد از سلطان بزرگترین مقام کشوری بود، قرار داشت و این عالی‌ترین مقام دولتی بود (اقبال، ۱۳۳۸: ۲۲). وظایف عمومی وزیر در عهد سلجوقی نظارت کلی بر جریان امور اداری و توجه به افزایش تولیدات کشاورزی و رفاه حال مردم به منظور ارتقای عایدات بود. از وزیر انتظار می‌رفت که امور مالی دولت را در آرامش کامل به پیش برد و اداره نماید و مقداری از مالیات‌ها را برای مواقع ضروری ذخیره کند (اکبری، ۱۳۸۹: ۲۱). وزرا فرمان انتصاب خود را از دست سلاطین می‌گرفتند. به طور کلی وزیر سلجوقیان بر دیوان‌های دیگر نظارت داشت و اغلب اوقات در دیوان مظالم حضور می‌یافت (لمبتون، ۱۳۶۶: ۳۸). از بررسی نظام دیوان سالاری سلجوقی می‌توان دریافت که مقام دیوان سالاری سلجوقی به نوعی

تقلیدی از مقام دیوان سالاری پیشینیان بوده است. همچنین در این مقام، وزیر بعد از شاه شخص دوم حکومت به حساب می‌آمده است.

اقطاع (واگذاری زمین)

شکل‌گیری این نوع روش در نظام اداری قلمرو سلجوقیان ناشی از گسترش سیاست واگذاری اقطاعات حکومتی به امیرانی نظامی در ایالات بود. ایالات اقطاعی در دوره گسترش امپراتوری سلجوقی و تثبیت جایگاه آن، از زمان سلطان ملکشاه و اولین بار از نواحی مرزی غرب شکل گرفته و در ادوار بعدی به مناطق مرکزی گسترش پیدا کرد (صدقی، ۱۳۸۸: ۶۱). هر چند روش اقطاع و واگذاری آن سابقه ای طولانی داشت و از دوره آل بویه و قبل از آن مورد استفاده قرار می‌گرفت (ابن اثیر، ۱۴۱۷ق: ۳۷۶)، اما برخی معتقدند که رسم اقطاع دهی را نظام الملک متداول نکرده، بلکه وی تنها این رسم را در جهت وحدت اقطاع لشکری تنظیم نموده است (لمبتون، ۱۳۶۶: ۲۲۵). اقطاع در دوره سلجوقی گونه‌ای سیاست اقتصادی برای جبران کسری بودجه و اصلاح بخش‌هایی از ساختار اقتصادی حکومت بود. سیاست واگذاری اقطاع در دوره سلجوقی، اولین بار از دوره سلطان ملکشاه، به شکل رسمی و مطابق با سیاست‌های دیوانی، اعمال شد. این اقدام تحت تاثیر نیازهای اقتصادی حکومت بعد از تشکیل نیروی نظامی ثابت غلامان صورت گرفت. تأمین هزینه‌های لشکریان و مطالبات امیران نظامی، نظام الملک را در دوره سلطنت ملکشاه مجبور به اتخاذ سیاست اداره اقطاعی و واگذاری اقطاعات کرد (عمادالدین اصفهانی، ۱۳۱۸ب: ۵۵). در نظام اقطاع داری حکومت سلجوقی دو گونه اقطاع در اشکال اقطاعات ملکی و اقطاعات حکومتی قابل مشاهده است. تصور رایج از مفهوم اقطاع در دوره سلجوقی همان اقطاعات ملکی است که براساس آن امتیاز بهره‌مندی از عایدات دیوانی زمین‌های کشاورزی در قبال خدمات نظامی به امیرانی نظامی واگذار می‌شد. در اقطاع نوع دوم، اداره یک ناحیه یا شهر و یا امتیاز بهره‌مندی از مالیات‌های دیوانی یک شهر

و ناحیه دیوانی به یک امیر نظامی طراز اول واگذار می‌شد. گرچه امتیاز اقطاعات حکومتی هم مانند اقطاعات ملکی در قبال خدمات نظامی واگذار می‌شد و جنبه‌ی موقت داشت، اما کم کم با ضعف قدرت نظارتی حکومت مرکزی، مقطعان صاحب حکومت با تمرکز اختیارات اجرایی و نظامی و اقتصادی، به سمت خود مختاری در اداره اقطاعات حکومتی گرایش یافتند و حتی امتیاز اداره و حکومت در اقطاعات شان را موروثی کردند (صدقی، ۱۳۸۸: ۶۳).

قلمرو سلجوقی را از لحاظ اداری در دو بخش تقسیم کرده‌اند. ناحیه‌ای که زیر نظر سلطان اداره می‌شد و ناحیه‌ای که غیر مستقیم در نظارت و کنترل سلطان بود که ناحیه اخیر به شکل اقطاع در دست امرا بود (لمبتون، ۱۳۶۶: ۲۱۸). شاید بتوان این شکل حکومت را سرآغاز انحطاط حکومت سلجوقی دانست، چرا که امرایی که از اراضی پهناور و مرغوب، سپاهی آماده و ثروتی در خور بهره‌مند بودند، امکان اعمال سیاست مستقل و خود مختارانه را داشتند (یوسفی فر، ۱۳۸۱: ۶۵۴). اما با افزایش نظام اقطاع، رفته رفته از وسعت مناطق تحت نظارت حکومت کم شد و این مسئله به گفته لمبتون منجر به کاهش عایدات خزانه گردید (لمبتون، ۱۳۶۶: ۲۲۶). در واقع حکومت سلجوقی با این سیاست در پی آن بود که به جای صرف هزینه‌های مالی برای راه اندازی تشکیلات دیوانسالاری در مناطق مذکور، با واگذاری امتیاز اداره آنها به شکل اقطاع حکومتی برای امیرانی نظامی، از یک سو به میزان قابل توجهی از هزینه‌های اداره آن نواحی بکاهد و از دیگر سو با واگذاری مناطق مفتوحه مذکور به عنوان اقطاع به امیرانی نوظهور نظامی که دارای خاستگاه غلامی بودند، کسری بودجه را در تأمین مواجب سپاهیان جبران کند (صدقی، ۱۳۸۸: ۶۴).

دیوان استیفاء

دیوان خراگ در پهلوی، که بعد ها در عربی به خراج تبدیل شد، مهمترین دیوان دولت به حساب می‌آمد، که وظیفه‌ی تأمین قدرت اقتصادی دولت را از طریق اخذ

مالیات بر عهده داشت. به دنبال اصلاحات انوشیروان، زمین ها را مساحی کردند و میزان مالیات را براساس مساحت زمین تعیین نمودند (اکبری، ۱۳۸۹: ۱۷). دیوان خراج ایران و کشورهای تابع آن، در دوره خلفا به همان ترتیب و روشی که در عهد ساسانیان بود حفظ شد و در تحت تصدی همان طبقه از دیرانی که از قبل در این دیوان مشغول بودند، به کار خود ادامه داد (محمدی، ۱۳۵۶: ۸۶).

تشکیلات کشوری سلجوقیان ایران به پنج دیوان تقسیم می شد: وزارت یا دیوان اعلیٰ، دیوان استیفاء، دیوان طغرا (که شامل دیوان انشاء و رسائل بود)، دیوان اشراف و دیوان عرض (حسنی و تقوایی، ۱۳۸۹: ۱۰۵). دیوان خراج در دوره سلجوقی با نام استیفاء^۱ شناخته می شد و ریاست این دیوان بر عهده مستوفی بود. دیوان استیفاء، یعنی تشکیلاتی که متصدی امور مالی کشور و مأمور جمع آوری خراج بود، و بعد از دیوان وزارت، مهمترین دیوان به شمار می رفته است، و ریاست این دیوان بر عهده مستوفی کل مملکت بود، که از طرف خود به هر ولایت ماموری به نام «مستوفی نایب» می فرستاد که مأموریت داشت صورت دخل و خرج قلمرو خود را ضبط آورد و نسخه ای از آن را به دیوان استیفاء بفرستد که بر دخل و خرج ایالت ها نیز نظارت داشت (اقبال، ۱۳۳۸: ۲۹). دیوان استیفاء (خراج) عصر سلجوقی به همان ترتیب و روشی که در عهد ساسانی بود، حفظ شد و در تحت تصدی همان طبقه دیرانی که از سابق در این دیوان مشغول بودند، به کار خود ادامه داد (اکبری، ۱۳۸۹: ۱۹).

دیوان استیفاء وظیفه محاسبه عایدات عمومی و هزینه ها را بر عهده داشت. همچنین اداره ایی است که در آن به امور مالی کشور رسیدگی می شد (عماد الدین اصفهانی، ۱۳۱۸: ۱۳۷). یکی از مهمترین مشاغل دولتی آن زمان بعد از دیوان وزارت و مقام سپهسالاری، تصدی شغل دیوان استیفاء بود. مهمترین موضوعی را که امیران از

^۱. استیفاء در لغت به معنی «تمام گرفتن» و «طلب کردن» است.

وزیران خود انتظار داشتند ترکیب تنظیم خراج و مالیات بود که تبعاً بار سنگین خراج و مالیات اضافی که حکومت به آن نیاز داشت بر دوش روستاییان بود (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۶۸).

نگاهی به وضعیت مسکوکات سلجوقیان

بیشتر سکه های سلاجقه از جنس طلا، نقره و برنز است. در این دوره سکه های طلا با دقت و ظرافت خاصی با عیار خوب و بالا ضرب گردیده اند. سکه های این دوره نسبت به دیگر دوران ها کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. اما در سالهای اخیر در دانشگاه تربیت مدرس با نگاهی میان رشته‌ای به موضوع آنالیز سکه‌های دوران سلجوقی مطالعاتی صورت گرفته است. از جمله کارهای مهم این دوره می‌توان به رساله خانم مسجدی تحت عنوان «آنالیز عنصری سکه‌های نقره دوره سلجوقی به منظور شناخت وضعیت سیاسی و اقتصادی در این دوره» اشاره نمود (مسجدی، ۱۳۹۲).

در رابطه با موضوع سکه‌های دوران سلجوقی از دیدگاه باستان‌شناسی می‌توان به پژوهش مسجدی و همکارانش در مقاله‌ای به مقایسه عنصری سکه‌های سلاجقه ایران و روم با استفاده از روش پیکسی پرداخته است (مسجدی و همکاران، ۱۳۹۰). همچنین خانم مسجدی و همکارانش مقاله‌ای به زبان انگلیسی نیز در این رابطه در مجله باستان‌شناسی و باستان‌سنجی مدیترانه به همین موضوع پرداخته است (Masjedi, 2013).

در تمام طول تاریخ ایران معمولاً سلسله‌هایی که به ضرب سکه های زر و سیم اقدام نموده اند؛ نسبت سکه های نقره آنها بسیار فراوان تر از سکه های طلا بوده است. در حالی که در سلسله سلجوقی این قضیه برعکس است و به تقریب ۹۰ درصد مسکوکات سلجوقی از جنس طلاست و جالب تر آنکه برخی از سکه های نقره نیز در قالب سکه طلا ضرب گردیده اند. بدین معنی که سکه از جنس نقره

(درهم) بوده اما در حاشیه سکه نوشته شده ضرب هذا الدینار و نامی از درهم برده نشده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۱۰).

در امپراطوری سلجوقی شاخه های متعددی به ضرب سکه مبادرت می کردند ولی این سکه ها از نظر کمیت و کیفیت متفاوت بودند. همه ی این سکه ها دارای فرمول و صورت بندی اهل سنت بودند و بر رهبری روحانی خلافت عباسی صحه گذاشته و نام خلیفه زمان که نشانه ای از حمایت حاکم و سلطان از مذهب تسنن بود، در کتیبه های آنان ذکر شده است (قاسمی اندورد، ۱۳۸۸: ۱۱۳). سلجوقیان به رغم وسعت قلمرو و امپراطوریشان، هرگز مانند امویان و عباسیان مسکوکات شاهی یکپارچه ای بوجود نیاوردند بلکه بیشتر از الگوهایی بهره گرفتند که بیشتر توسط آل بویه، آل کاکویه و غزنویان به کار رفته بود. از این رو مهمترین ویژگی سکه های ایشان منطقه ای بودن آنهاست که این خود نیز بازتابی از اوضاع عمومی اقتصادی نواحی عمده تحت سلطه آنها بود. آلیاژ مسکوکات سلجوقیان برای ایجاد تسهیلات در امر تجارت به آلیاژ سکه های رایج در مناطق مجاور همچون فاطمیان در غرب و غزنویان در شرق شباهت دارد (باسورث، ۱۳۸۰: ۲۰۳).

تعداد زیادی سکه مسی نیز از دوره سلجوقی در مناطق تحت نفوذ این حکومت به دست آمده است. یکی از سلجوقیانی که مسکوکات زیادی را ضرب کرد؛ طغرل بیک بود. وی توانست مهمترین ضرابخانه های امپراتوری یعنی نیشابور را در سال ۴۳۲ هـ.ق، ری را در سال ۴۳۴ هـ.ق، اصفهان را در سال ۴۴۳ و بغداد را در سال ۴۴۷ صاحب شود. در اواخر این دوره کاهش در سکه ها بوجود آمد که بر اثر مشکلات ساختاری درون دولت سلجوقی بود تا آنجا که یک دیوان مرکزی که بتواند معیار هماهنگ و یکپارچه ای در ضرب سکه داشته باشد و بر تولید آن نظارت کند، نداشت (قاسمی اندرود، ۱۳۸۸: ۱۱۳). حاکم، شهرهای قلمرو حکومتی خود را مستقیماً اداره نمی کردند، بلکه با کمک اعضای خانواده و اتابکان خود، امرای سپاه و

یا حاکمان محلی و قدرتمند نیمه مستقل راه می‌انداخت و بعضی از این افراد نام خود را پس از نام خلیفه و ارباب اصلی‌شان روی سکه‌های خویش نقش می‌زدند. از آنجا که سلجوقیان هوادار مذهب تسنن بودند از این رو پشت و روی مسکوکات آنها شبیه مسکوکات خلافت عباسی است، بنابراین در متون کتیبه‌های مذهبی تنوع و چندگونگی دیده نمی‌شود. روی سکه عبارت اول کلمه «لا اله الا الله وحده لا شریک له» آمده است و در پیرامون آن حاشیه‌ای نقش بسته، کتیبه‌های داخلی نام ضرابخانه و تاریخ ضرب و کتیبه بیرونی بخش‌هایی از آیات ۴ و ۵ سوره روم ضرب شده است (باسورث، ۱۳۸۰: ۲۰۴). در روی سکه‌های دوران اسلامی تا زمان سلاجقه صورت انسان یا حیوان دیده نمی‌شود. سکه‌های سلاجقه به واسطه داشتن سمبل‌های تزئینی در کنار نوشته، از برجسته‌ترین مسکوکات اسلامی قمری هستند. علی‌رغم این تنوع گسترده، اصل این طرح‌ها بسیار ساده است که بروی سکه‌ها، کامل و استادانه کار شده‌اند. این طرح‌ها نه تنها برای پر کردن فضای خالی نقش شده‌اند، بلکه در بسیاری موارد ترکیب اصلی را روی قالب سکه دارند. اغلب نوشته‌ها در اطراف سمبل‌های تزئینی نقش شده‌اند. بنابراین انتخاب یک سمبل تزئینی می‌بایست با آرایش نوشته‌ها منطبق باشد. پنج فرم اصلی برای سمبل‌های نقش شده بر روی مسکوکات سلاجقه ثبت شده است (جدول شماره ۱). این سمبل‌ها را می‌توان اینگونه طبقه بندی کرد: سه گوشه‌ها، سنبله‌ها، ستاره‌ها، گل لاله، شاخ گوزن. (Broome, 2011: 96). در بعضی موارد بر روی سکه‌های طغرل سلجوقی نقش گنبد و گلدسته دیده شده است (باسورث، ۱۳۸۰: ۲۰۹).

در واقع سکه‌های سلجوقی از لحاظ فرم و نوشته شبیه سایر سکه‌های اسلامی ایران هستند. القاب فرمانروایان بر روی سکه‌ها به صورت سلطان العادل، السلطان الاعظم، السلطان المعظم، ملک الملوک، شاهنشاه و ابو المظفر نقش گردیده است. فعالترین

ضرابخانه های این دوره عبارتند از نیشابور، اصفهان، ری، اهواز، فسا، سمیرم، واسط، همدان، شیراز، بصره و . . . هستند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۱۰).

وضعیت نظام پولی

از جمله مواردی که براساس آن می توان وضعیت قدرت یا ضعف اقتصاد پولی حکومتی را ارزیابی کرد، میزان موجودی خزانه های حکومتی و تغییرات ایجاد شده در آن در گذر زمان است. چنین به نظر می رسد که در ابتدای شکل گیری حکومت سلجوقی تا دوره هایی که فتوحات در شرق و غرب قلمرو آنان در دوره ی سلاطین بزرگ سلجوقی ادامه داشت و هنوز وسعت املاک دیوانی کاهش نیافته بود، به علت غنیمت ها و اموال دیوانی به دست آمده وضعیت موجودی خزانه حکومت به نسبت معمور بوده است، اما پس از آن با توقف فتوحات و قطع درآمدها و غنایم حاصل شده از این راه و گسترش سیاست واگذاری اقطاع به امرای نظامی و به تبع آن کاهش چشمگیر املاک و درآمد های دیوانی، ذخیره و توان مالی خزانه ی مرکزی نیز به مقدار زیادی کاهش یافت (صدقی، ۱۳۸۸ الف: ۱۰۱).

بر طبق نوشته های ابن جوزی ملک شاه هنگام مرگ مبلغ بیست هزار هزار دینار^۱ پول و سکه های طلا از خود بر جای نهاد (ابن جوزی، ۱۴۱۵ق: ۶۵۰). در حالی که ارزش خزانه سلطان محمود هنگام مرگ یازده هزار هزار دینار^۲ بوده است (ابن جوزی، ۱۴۱۵ق: ۱۴۳).^۳

یکی از دیگر مشکلات دولت سلجوقی از همان ابتدا تشکیل نظام دیوان سالاری به نسبت متمرکز از زمان الب ارسلان، کاهش تدریجی وزن و میزان سکه های طلا و نقره ی موجود در نظام گردش پولی و بحران های مالی شایع در خزانه ی حکومتی

^۱ . معادل بیست میلیون دینار.

^۲ . معادل یازده میلیون دینار.

^۳ . لازم به ذکر این نکته است که در نوشته های عماد کاتب برخلاف گزارش های ابن جوزی ارزش خزانه سلطان محمد را هجده هزار هزار (هجده میلیون دینار) بیان کرده است (اصفهانی، ۱۳۱۸ق، ۱۴۱).

بود که آثار آن در بلند مدت در وزن و عیار سکه‌های ضرب شده نیز دیده می‌شود. از حیث روند زمانی، مقایسه‌ی مسکوکات ضرب شده در دوره اول سلجوقی (۴۳۱-۴۸۵هـ) با دوره‌ی دوم (۴۸۵-۵۹۰هـ) نشان می‌دهد که به طور میانگین وزن سکه‌های ضرب شده در دوره‌ی دوم کاهش یافته است. همچنین وزن و عیار سکه‌های ضرب شده سلاطین سلجوقی عراق در مقایسه با سکه‌های سلطان سنجر در خراسان و سلجوقیان کرمان در مقطع مذکور به مراتب کمتر است (ابن جوزی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۲).^۱ به نظر می‌رسد برای انجام فتوحات گسترده در دوره‌ی اول حکومت سلجوقی و تصرف و مصادره‌ی غنیمت‌ها و خزانه‌های حکام و حکومت‌های اشرافیت سیاسی محلی در این دوره، مقدار زیادی طلا، نقره و دیگر جواهرات در اختیار سلاطین سلجوقی قرار گرفته بود. همچنین سلجوقیان در دوره‌ی فتوحات و تشکیل حکومت تا پایان سلطنت سلطان طغرل به علت فقدان نظام مالیاتی متمرکز در غرب و قسمت‌های مرکزی قلمرو خود با اعمال روشهای مالیاتی مانند ضمان و مقاطعه که به صورت اجاره دادن وجوه مالیاتی یک ناحیه یا شهر به مبلغ معین نقدی به حاکم یا فرد منتفذ محلی بود، مبالغ زیادی پول و مسکوکات رایج به دست می‌آوردند (ابن اثیر، ۱۴۱۷ق: ۱۷۹؛ ابن جوزی، ۱۴۱۵ق: ۴۷۰؛ المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۵۷). به این ترتیب سلجوقیان با ذوب مسکوکات و فلزات قیمتی که از مالیات‌های مذکور، مصادره و غنایم فتوحات حاصل می‌شد، می‌توانستند سکه‌های مخصوص با وزن و عیار بالایی ضرب کنند. برای مثال میانگین وزن دینار طلای موجود از دوره‌ی سلطان طغرل تا پایان سلطنت ملکشاه بین ۳/۵ تا ۴ گرم است (Alptekin, 1971: 69). در این دوره دینار زر سرخ سلطانی^۲ ضرب می‌شد، که به لحاظ عیار

^۱ . مستند به ارزیابی و مقایسه بیش از ۲۲۰ سکه عصر سلجوقی در Alptekin, 1971 و ۱۲۳ سکه سلجوقی در اسمیت، ۱۳۶۶.

^۲ . منظور دیناری که مربوط به سلاطین بزرگ سلجوقی بود و در ضرابخانه‌های خاص سلطانی ضرب می‌شد.

و وزن از تمام دینارهای رایج بالاتر و در همه جا معتبر بود و پول معیار در کل قلمرو سلجوقیان محسوب می شد (ابن جوزی، ۱۴۱۵: ۳۸۱ و المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۵۹).

در بین مسکوکات متعلق به سلاطین بزرگ سلجوقی میانگین مسکوکات مربوط به دوره‌ی سلطان طغرل (۴۲۹هـ)، $3/80$ گرم است که از مسکوکات دیگر سلاطین سلجوقی بیشتر است و این امر را می توان به دلیل گسترش و اوج فتوحات در این دوره و غنایم حاصل از آن دانست و نه بهتر بودن وضعیت نظام اقتصادی و تولیدی جامعه (صدقی، ۱۳۸۸ الف: ۱۰۳).

در مقایسه با میانگین مسکوکات مربوط به دوره‌ی طغرل در دوره‌ی آلپ ارسلان (۴۵۵هـ) میانگین وزن مسکوکات ضرب شده در این دوره به $3/45$ گرم کاهش یافته است، اما در دوره سلطان ملکشاه به دلیل ثبات نسبی ایجاد شده در مجموعه‌ی قلمرو سلجوقیان تشکیل نظام مالیاتی به نسبت متمرکز، گسترش دامنه فتوحات به سمت آناتولی و سواحل دریای مدیترانه و درآمدهای حاصل از این اقدامات علاوه بر افزایش موجودی خزانه مرکزی حکومت افزایش نسبی میانگین وزن مسکوکات ضرب شده در مقایسه با دوره‌ی قبل و رسیدن به رقم $3/76$ گرم مشهود است. بعد از مرگ ملکشاه، در دوره‌ی برکیارق (۴۸۷هـ) با توجه به اینکه تعداد مسکوکات ضرب شده در این دوره بیشتر شده اما میانگین مسکوکات دوره‌ی او با کاهش اندکی رقم $3/63$ را نشان می دهد (صدقی، ۱۳۸۸ الف: ۱۰۴).

این روند نزولی ادامه یافت به طوری که در زمان سلطان غیاث الدین ابوشجاع محمد (۴۹۸هـ) مسکوکات ضرب شده به $3/21$ گرم وزن کاهش یافته بود. با وجود اینکه از دوره سلطنت مستقل سلطان سنجر (۵۱۱-۵۵۲هـ) مسکوکات اندکی موجود است و بیشتر آنها مربوط به دوره‌ی حکومت او در خراسان با عنوان ملک است، باز

دیده می شود که در همین دوره مسکوکات او وزن مناسبی دارند و میانگین ۳/۴۰ گرم را نشان می دهند (جدول شماره ۲).

وضعیت نظام پرداخت مواجب

پرداخت مقرری ها و وجوهات در دوره ی سلجوقی به علت ضعف قدرت اقتصاد پولی دولت در مقایسه با دوره ی غزنوی، شرایط منظم و با ثباتی نداشته است. در این دوره میزان پرداخت های نقدی در مقایسه با پرداخت های کالایی و تامین مواجب به روش اقطاع اندک بوده است، به طوری که به علت نبود پول کافی در خزانه، پرداخت مواجب دیوانیان سلجوقی سالی دو بار صورت می گرفت (صدقی، ۱۳۸۸ الف: ۹۶)، در حالی که در «خانه ی محمودیان» از یک سو اقطاع نمی دادند و از سوی دیگر، موجب دیوانیان را به اندازه ی ایشان در سالی چهار بار از خزانه به نقد بدادندی و ایشان پیوسته با برگ و نوا بودندی» (نظام الملک، ۱۳۶۴: ۱۳۴). در دوره سلجوقی به علت نبود نظام پولی متمرکز و قدرتمند شکل ثابتی وجود نداشت و به غیر از مقرری ها نوادگان دیوان اشراف (نظام الملک، ۱۳۶۴: ۸۲)، مواجب و مقرری های دیگر صاحب منصبان حکومتی فعال در ایالت ها مانند والیان، مقطعان، قضات، شحنة ها، عامل ها، رؤسا، محتسبان، نواب دیوان اوقاف، روسای مذاهب و ائمه جاماعات، به جای خزانه مرکزی با نظارت مقام مالی عامل از محل وجوهات دیوانی در ایالت ها و اغلب به صورت جنس و کالا یا به شکل عایدات دیوانی از املاک دیوانی (اقطاع) پرداخت می شد (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۰۵ و میهنی، ۱۹۶۲: ۱۱۴) همچنین اسامی و ماهیت انواع مواجب و مقرری صاحب منصبان حکومتی در دوره سلجوقی مانند جامگی، اجراء، برات، حواله، نان پاره و انظار نشان می دهد که غالب این پرداخت ها شکل غیر نقدی داشته و بیشتر به صورت جنس و کالا و در شکل انواع خلعت و البسه، اسب و جامه و حتی عایدات محدود ملکی پرداخت می شده است (ابن جوزی، ۱۴۱۵ق: ج ۹، ۶۴۶؛ المختارات من الرسائل،

۱۳۷۸: ۴۰۹؛ نظام الملک، ۱۳۶۴: ۱۴۷، ۱۵۴، ۱۶۵؛ موید ثابتی، ۱۳۴۶: ۶۵؛ نامه های رشید الدین و طواط، ۱۳۳۸: ۵۶؛ قزوینی رازی، ۱۳۱۸: ۱۴۲؛ نظامی عروضی، ۱۳۲۷ق: ۴۲ و راوندی، ۱۳۳۳: ۱۲۷).

غیر از مقرری ها و مواجب مذکور که بیشتر به شکل غیر نقدی به صاحب منصبان حکومتی پرداخت می شد، ادارات، تسویغات، معایش، ارزاقات، صلوات، صدقات و موقوفات (امتیاز بهره برداری از وقف) مجموعه ای دیگر از مزایا، امتیازات و مقرری های غیر نقدی بود که به دلیل نبود پول کافی در خزانه، از راه تشکیلات مالیه در ایالات و مراکز حکومتی به قشر های خاص اجتماعی مانند زنان درباری، علما و فقهای دینی، شعرا، سادات و علویان، زهاد و صوفیان اختصاص می یافت (المختارات من الرسائل، ۱۳۷۸: ۴۰۹؛ ابن اثیر، ۱۴۱۷ق: ۸ / ۲۳۲؛ صدقی، ۱۳۸۸الف: ۹۸).

نتیجه گیری

دوره حکومت سلجوقی یکی از ادوار درخشان در تاریخ جهان اسلام و ایران می- باشد. سلاجقه دامنه تصرفات خود را تا ساحل مدیترانه، آناتولی، عراق، ایران و تا بخش هایی از سوریه گسترش دادند. در این دوره بنادر سواحل خلیج فارس، مدیترانه و دریای سیاه پیشرفت بسیاری یافتند و به مراکز تجاری تبدیل شدند و بنابراین تجارت در این دوره رشد و شکوفایی بسیاری پیدا کرد. در این پژوهش تعداد ۶ سکه طلا متعلق به شاهان سلجوقی به عنوان نمونه موردی به منظور پی بردن به وضعیت اقتصادی آن دوران مورد مطالعه قرار گرفت.

در دوره سلجوقی توسل حکومت به پرداخت های کالایی مواجب برخی از صاحب منصبان دیوانی، حواله ی هزینه های برخی از درباریان به درآمدهای دیوانی برخی ایالات و واگذاری اقطاع به برخی صاحب منصبان به عنوان گونه ای از پرداخت های دیوانی غیر نقدی در قالب واگذاری امتیاز عواید املاک دیوانی، از مهمترین پیامدهای ضعف اقتصاد پولی حکومت در این دوره بوده است. به علت رکود اقتصاد زراعی و

کمبود نقدینگی در خزانه، با اجرای برنامه واگذاری اقطاعات از یک سو مخارج و مواجب صاحب منصبان تامین می‌شد و از دیگر سو، زمینه برای به کارگیری آنان در اصلاح امور نابسامان زراعت فراهم شود.

از جمله مسائل اقتصاد پولی دوره سلجوقی فراوانی نسبی مسکوکات دینار یا طلای موجود از این دوره است، به طوری که این موضوع در بدو امر چنین به ذهن متبادر می‌کند که اقتصاد پولی این دوره از شرایط مناسبی برخوردار بوده است. اما در واقع به نظر می‌رسد به استثنای سلجوقیان کرمان و خراسان، در مورد سلجوقیان بزرگ و سلجوقیان عراق این مسئله چندان ارتباطی با وضعیت واقعی اقتصاد جامعه عصر آنان نداشته باشد، بدین دلیل که پشتوانه اقتصادی و مالی نظام پولی بیشتر از آنکه مبتنی بر ثبات اقتصاد جامعه و رونق فعالیت‌های تجاری و مالیات‌های به دست آمده از این راه باشد، مبتکی بر منابع بی‌ثبات و نامنظم مالی مانند غنیمت‌های به دست آمده از فتوحات یا مصادره‌ی خزانه‌های اشرافیت سیاسی و حاکم متعدد محلی قبل از سلجوقیان بوده است. جدا از این، رواج دینار در بین مردم عادی جامعه و در فعالیت‌های مرسوم تجاری روزمره محدود بود و در معاملات، بیشتر مسکوکات مس که به قرطاس مرسوم بوده است، رایج بود. برای مثال از دوره‌ی سلطان ملکشاه به دلیل کمبود طلا اقدام به ضرب گسترده‌ی سکه‌های نقره و مس کردند.

باید به این نکته اشاره کرد با بررسی عیار و وزن سکه‌های سلجوقیان، رکود بیشتر اقتصاد پولی در بخش‌های غربی قلمرو به ویژه در حوزه‌های عراق در مقایسه با حوزه‌هایی مانند خراسان و کرمان است. شواهد این امر نیز در زمینه رکود تجارت، عیار و وزن پایین سکه‌های ضرب شده و رواج گسترده‌ی نظام اقطاع در اشکال ملکی و به ویژه حکومتی در قلمرو سلجوقیان عراق بوده است، در حالی که در حوزه‌های کرمان و خراسان بنا به علل و شرایط خاص، تجارت به نسبت رونق

بیشتری داشت و وزن و عیار سکه‌ها بیشتر و میزان و نوع اقطاعات رایج بسیار کمتر از بخش‌های مرکزی و غربی قلمرو بود.

با مقایسه اوزان مجموع سکه‌های مربوط به دوره سلجوقی و مکان‌های ضرب آنها که در حد فاصل جغرافیایی بلخ و مرو تا بغداد و اهواز بوده است نیز این نتیجه به دست می‌آید که مجموع سکه‌های ضرب شده در ناحیه خراسان بزرگ (مرو-نیشابور) از لحاظ وزن و عیار از سکه‌های ضرب شده در حوزه‌ی عراق عرب و عجم (بغداد-اصفهان) بیشتر است.

همچنین در مطالعاتی که پیرامون آنالیز عنصری که بر روی سکه‌های نقره دوره سلجوقی صورت گرفته، نشانگر این بود که متوسط نقره در سکه‌های ضرب آناتولی بیشتر از سلاجقه ایران است که از دلایل آن می‌توان به تفاوت سنگ معدن مورد استفاده اشاره کرد. همچنین میزان مشابه سرب در سکه‌های سلاجقه ایران و روم نشان دهنده استفاده از تکنیک مشابه استخراج نقره از سنگ معدن سرب و روی است (مسجدی، ۱۳۹۲: ۱۳۶).

به طور کلی نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که از یک سو میزان نقدینگی در نظام پولی سلجوقیان از دوره‌ی اول به سمت دوره‌ی دوم سیر نزولی داشته و از دیگر سو، وضعیت بحران مالی حاکم در خزانه‌ی سلجوقیان عراق شدیدتر از دیگر بخش‌های قلمرو آنان بوده است.

سپاسگذاری

در پایان لازم می‌دانیم از آقای دکتر ناصر صدقی به جهت راهنمایی‌ها و نظرات ایشان در جهت پیشبرد اهداف این پژوهش، کمال قدردانی و تشکر را به عمل آوریم. همچنین از جناب دکتر کریمیان به خاطر راهنمایی و نظرات به جای ایشان تقدیر و تشکر را داریم. بدیهی است تمام انتقادات و نظرات در رابطه با این مقاله بر عهده نویسنده آن می‌باشد.

منابع

۱. ابن اثیر، عز الدین ابی الحسن علی، (۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م)، الکامل فی التواریخ، حقه و اعتنی به عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالمکتب العربی.
۲. ابن جوزی، جمال الدین ابی الفرج عبدالرحمن، (۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م)، المنتظم فی تواریخ الملوک و الامم، حقه و قدم له سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
۳. ابوالرجاء قمی، نجم الدین، (۱۳۶۳)، تاریخ الوزراء، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۴. اسمیت، جان ماسون، (۱۳۶۶)، تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره مغول، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر اطلاعات.
۵. اصفهانی، عمادالدین محمد، (۱۳۱۸)، تاریخ دوله آل سلجوق، اختصار الفتح بن علی بن محمد البنداری، مصر: شرکه طبع الکتب العربیه.
۶. اقبال، عباس، (۱۳۳۸)، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و یحیی ذکاء، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. اکبری، امیر، (۱۳۸۹)، همانندی دیوان سالاری سلجوقیان با دیوان سالاری ساسانیان و اهمیت نقش وزیر در میان دو دولت، فصلنامه علمی پژوهشی مسکویه، سال ۵، شماره ۱۳، صص ۲۸-۷.
۸. انوری، حسن، (۱۳۷۳)، اصطلاحات دیوانی در دوره غزنوی و سلجوقی، تهران: انتشارات سخن.
۹. باسورث، ادموند کلیفورد و دیگران، (۱۳۸۰)، سلجوقیان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
۱۰. بویل، جی.آ. (گردآورنده)، (۱۳۶۶)، تاریخ ایران (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان) (پژوهش کمبریج)، ترجمه حسن انوشه، تهران: نشر امیر کبیر.

۱۱. ترابی طباطبایی، سید جمال و وثیق، منصوره، (۱۳۷۹)، سکه های اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، تبریز: نشر مهد آزادی.
۱۲. راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، (۱۳۳۳)، راحه الصدور و آیه السرور، تصحیح محمد اقبال، به انضمام حواشی و فهارس مجتبی مینوی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۱۳. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۷)، روزگاران ایران، تهران: انتشارات سخن.
۱۴. سرفراز، علی اکبر و آورزمانی، فریدون، (۱۳۸۹)، سکه های ایران، تهران: انتشارات سمت.
۱۵. صادقی سمرجانی، رضا، (۱۳۸۳)، مجموعه مقالات تاریخی، نیشابور: انتشارات ابرشهر.
۱۶. قزوینی رازی، عبدالجلیل، (۱۳۱۸)، بعض المثالب النواصب فی نقض بعض فضائل الروافض، تصحیح میر جلال الدین محدث، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۱۷. کلوزنر، کارلا، (۱۳۶۳)، دیوانسالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۱۸. لمبتون، آن، (۱۳۶۶)، ساختار درونی امپراتوری سلجوقی، تاریخ ایران کمبریج، ج ۵، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۱۹. محمدی، محمد، (۱۳۵۶)، فرهنگ ایرانی پیش از اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۰. المختارات من الرسائل، (۱۳۷۸)، گردآوری محمود بن بختیار اتابکی، به کوشش غلامرضا طاهر و ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۲۱. مویذ ثابتی، سید علی، (۱۳۴۶)، اسناد و نامه های تاریخی، تهران: انتشارات طهوری.

۲۲. میهنی، محمد بن عبدالخالق، (۱۹۶۲م)، دستور دبیری، تصحیح و اهتمام عدنان صادق ارزی، آنقره: دانشگاه آنقره.
۲۳. نامه‌های رشیدالدین و طواط، (۱۳۳۸)، با مقدمه قاسم تویسرکانی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۴. نظام الملک طوسی، خواجه ابوعلی حسن، (۱۳۶۴)، سیرالملک(سیاست نامه)، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۵. نظامی عروضی، احمد بن عمر، (۱۳۲۷ق / ۱۹۰۹م)، چهار مقاله، به اهتمام محمد بن عبد الوهاب قزوینی، لیدن: مطبعه بریل.

مقالات

۲۶. حسنی، عطاءالله و تقوایی، فاطمه، (۱۳۸۹)، کارگزاران ایرانی در دستگاه اداری سلجوقیان روم، فصلنامه علمی پژوهشی مسکویه، سال ۳، شماره ۱۰، صص ۱۰۳-۱۲۴.
۲۷. خیراندیش، عبدالرسول و خلیفه، مجتبی، (۱۳۸۶)، تجارت دریایی ایران در دوره سلجوقی، سده های ۵ و ۶ هجری با تاکید بر نقش بندر تیز، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال ۱۷، شماره ۶۵، صص ۹۲-۷۱.
۲۸. صدقی، ناصر، (۱۳۸۷)، تحلیلی بر سیاست‌های اقتصادی دولت سلجوقی در زمینه نظام مالیاتی، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء(س)، سال هفدهم، شماره ۷۱، صص ۵۰-۳۱.
۲۹. صدقی، ناصر، (۱۳۸۸الف)، آثار ضعف اقتصاد پولی در سیاست های اقتصادی دولت سلجوقی، مجله فرهنگ، ویژه‌ی تاریخ، شماره ۷۲، صص ۹۱-۱۱۲.
۳۰. صدقی، ناصر، (۱۳۸۸ب)، بررسی روندهای شکل گیری و دگرگونی نظام اداره ایالات حکومت سلجوقی، مجله تاریخ اسلام و ایران، فصلنامه علمی

پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال نوزدهم، دوره جدید، شماره ۲،
پیاپی ۷۷، صص ۷۸-۴۷.

۳۱. قاسمی اندرود، پرستو، (۱۳۸۸)، سکه های اتابکان آذربایجان مکشوفه در
استان زنجان، مجله پیام باستان شناس، سال ششم، شماره یازدهم، صص
۱۱۱-۱۲۱.

۳۲. کنارودی، قربانعلی و نعیمی، سهیلا، (۱۳۸۷)، نقش امرای نظامی در ثبات و
بی ثباتی سیاسی عهد سلجوقی، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، سال
چهارم، شماره سیزدهم، صص ۷۵-۵۷.

۳۳. مسجدی، پرستو، (۱۳۹۲)، آنالیز عنصری سکه های نقره دوره سلجوقی به
منظور شناخت وضعیت سیاسی و اقتصادی در این دوره، پایان نامه برای
اخذ مدرک دکترا باستان شناسی، استاد راهنمادکتر فرهنگ خادمی ندوشن،
دانشگاه تربیت مدرس.

۳۴. مسجدی، پرستو، فرهنگ خادمی ندوشن، جواد نیستانی و سیدمهدی
موسوی کوهپر، (۱۳۹۲)، مقایسه عنصری سکه های سلاجقه ایران و روم با
استفاده از روش پیکسی، اولین همایش ملی باستان شناسی ایران، بیرجند:
دانشگاه هنر بیرجند.

۳۵. یوسفی فر، شهرام، (۱۳۸۱)، سازمان سپاه در دوره سلجوقیان بزرگ ایران،
مجموعه مقالات تاریخ و جغرافیای تاریخی، بنیاد ایران شناسی، انتشارات
بنیاد ایران شناسی، تهران، صص ۶۴-۶۲۹.

منابع انگلیسی

1. Alptekin, C. 1971. Secukla paralari, selcukla tarih ve medeniyet Enstitusu, Selcukla Arastirmalari Dergisi, III, Guven Matbaasi. Ankara.

2. Broome. M. 2011. "A Survey the Coinage of the Seljuqs" Edited and Prepared for by Vlastimil Novak, The Royal Numismatic Society, London.
3. Masjedi, P. Khademi, F. Neystani, J and Seyyed Mehdi Mosavi Kouhpar, 2013, "elemental comparison of silver coins of Iranian Seljuk with those of Roman Empire by PIXE" Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 13, No 1, pp.321-328.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱. موزه ملک: ۲۹۱، دینار طلا، ضرب شیراز، سال ۴۳۱ ه.ق.، طغرل بیک

تصویر ۲. موزه ملک: ۳۰۰، دینار طلا، ضرب ساری، سال ۴۵۸ ه.ق.، الب ارسلان

تصویر ۳. موزه بانک سپه: ۱۷. ۱۲، دینار طلا، ضرب مدینه الاسلام، سال ۴۶۷ ه.ق.، ملکشاه

تصویر ۴. موزه ملک: ۳۰۲، دینار طلا، ضرب آمل، سال ۴۸۲ه.ق. ابوالمظفر برکیارق

تصویر ۵. موزه ملک: ۲۹۰، دینار طلا، ضرب همدان، سال ۵۰۳ه.ق.، ابوشجاع محمد

تصویر ۶. موزه ملک: ۳۰۷، دینار طلا، ضرب نهاوند، سال ۵۱۹ه.ق.، ابوحارث سنجر

جدول شماره ۱- سمبل‌های نقش شده بر روی سکه‌های سلجوقیان (نگارندگان)

شاخ گوزن	گل لاله	ستاره‌ها	سنبله‌ها	سدگوشه‌ها

جدول شماره ۲- جدول میانگین وزن مسکوکات حاکمان سلجوقی (نگارندگان).

میانگین وزن (گرم)	سال حکومت	حاکم سلجوقی
۳/۸۰	۱۰۳۷/هـ / ۴۲۹م	رکن الدین ابوطالب طغرل بیک
۳/۴۵	۱۰۶۳/هـ / ۴۵۵م	عضد الدین ابوشجاع الب ارسلان
۳/۷۶	۱۰۷۲/هـ / ۴۶۵م	جلال الدین ابوالفتح ملکشاه
۳/۶۳	۱۰۹۴/هـ / ۴۸۷م	رکن الدین ابوالمظفر برکیارق
۳/۲۱	۱۱۰۴/هـ / ۴۹۸م	غیاث الدین ابوشجاع محمد
۳/۴۰	۱۱۵۷-۱۱۱۷/هـ / ۵۵۲-۵۱۱م	معز الدین ابوالحارث سنجر